

१) सम्राट चंद्रगुप्त पहिला :-

गुप्त घराण्याची स्थापना श्रीगुप्ताने केली. त्यानंतर घटोत्कच गादीवर आला. नंतर चंद्रगुप्त पहिला गादीवर आला. चंद्रगुप्त पहिल्याचा कालखंड ३२० ते ३३५ असा होता. चंद्रगुप्त पहिला याने लिच्छवी घराण्याची राजकन्या कुमारदेवी हिच्याशी विवाह केला. यामुळे मगध प्रांतावर चंद्रगुप्त पहिल्याचे वर्चस्व प्राप्त झाले. चंद्रगुप्त पहिला याने उत्तर प्रदेशचा काही भाग आणि बंगालचा प्रदेश आपल्या राज्यास जोडला. पुढे आयोध्या, प्रयाग हे प्रदेशही समाविष्ट केले. त्याने घमहाराजाधिराजडही पदवी घेतली. चंद्रगुप्त पहिला याने गुप्तसंवत् सुरु केले.

सम्राट समुद्रगुप्त (इ.स.पू. ३३५ ते ३७५) :-

१) राज्यारोहण :-

समुद्रगुप्त हा चंद्रगुप्त पहिला आणि कुमारदेवी याचा पुत्र होय. समुद्रगुप्ताने गुप्त राज्याचे साम्राज्यामध्ये रुपांतर केले. सर्वात मोठा असल्यामुळे चंद्रगुप्त पहिला याने समुद्रगुप्तास युवराज म्हणून घोषित केले होते. कुशाग्र बुद्धीमत्तेच्या समुद्रगुप्ताने विविध शास्त्रांचे आणि लष्करी शिक्षण पूर्ण केले. इ.स. ३३५ मध्ये समुद्रगुप्त सम्राटपदी आरूढ झाला. त्याने साम्राज्यविस्ताराची घोषणा केली आणि साम्राज्य विस्तार सुरु केला.

अ) उत्तर भारतावरील मोहिम आणि विजय :-

साम्राज्यविस्तारासाठी समुद्रगुप्ताने उत्तर भारतावर मोहिम आखली. नागवंशाचे तीन नागराजे, पद्मावती चा अच्युतनाग, मथुरेच नागसेन व गणपती नाग या तीन नागराज्यांचा पराभव समुद्रगुप्ताने केला आणि मोठ्या प्रमाणावर प्रदेश आपल्या साम्राज्यास जोडला.

ब) दक्षिण भारतावरील मोहिम आणि विजय :-

उत्तर भारतावरील विजया नंतर समुद्रगुप्ताने दक्षिण भारतावर मोहिम काढली. त्या मोहिमेत समुद्र-गुप्ताने दक्षिणेतील राज्याचा पराभव केला. हे पुढील प्रमाणे आहेत.

	राज्य	राजा
१	कोसल	महेंद्र
२	अवमुक्त	मंतराज
३	महाकांतार	व्याघ्रराज
४	पिष्ठपूर	महेंद्रगिरी
५	ऐरंडपल	दमण
६	कोटूर	स्वामी दत्त

७	कांची	बिष्णू गोप
८	कोरल	निलराज
९	पालक	उग्रसेन
१०	वेगी	काकुस्थवर्मन
११	देवराष्ट्र	कुबेर
१२	कुष्ठलपूर	धनंजय

समुद्रगुप्ताने या बारा राजांचा पराभव आपल्या मोहिमेत केला. राज्याचा सर्व भूप्रदेश साम्राज्य समाविष्ट न करता या राज्यांना मांडालिकत्व प्रदान केले. उत्तरे कडे अतीदुर असल्यामुळे या प्रदेशांमध्ये भावी काळात बंडे होतील. म्हणून समुद्रगुप्ताने ही योजना आखली.

२) आर्यावर्तावरील दुसरी मोहिम :-

समुद्रगुप्ताने पराभूत केलेल्या आर्यावर्तावरील तीन राजांत मनामध्ये समुद्रगुप्ता विषयी शत्रुत्व कायम होते. समुद्रगुप्त दक्षिण भारतातील मोहितेमध्ये व्यस्त आहे हे पाहून इतर सहा राजांना बरोबर घेऊन. एकुण नऊ राजांचा एक संघ बनवला. समुद्रगुप्ताला हे कळताच त्याने दक्षिणेस आल्यावर या राजांना विरुद्ध मोहिम काढली आणि या नऊ राजांचा पराभव केला.

१) रुद्रदेव :- समुद्र गुप्ताचा उत्तरेकडील प्रदेश

२) मातील :- आर्य वृत्तावरील एक लहान राज्य

३) गणपतीनाग :- पद्मावती

४) नागसेन :- मथुरा

५) नागदत्त :- मथुरेचा शेजारील राज्य

६) अच्युतनाग :- अन्हीछत्र

७) चंद्रवर्मन :- आर्यावृत्तावरील एक राजा

८) बलवर्मन :- आर्यावर्तावरील एक राजा

अशा प्रकारे दुस-या मोहिमेत आर्यावर्तावरील नऊ राजांचा पराभव केला.

९) नागराज :- आर्यावर्तावरील एक राजा

३) पूर्व भारतावर वर्चस्व :-

उत्तर व दक्षिण भारतावर वर्चस्व निर्माण केल्यावर समुद्रगुप्ताने पूर्व भारताकडे लक्ष दिले आणि पूर्व भारतावर एक मोहिम आखली परंतु समुद्रगुप्ताने आक्रमण करण्यापूर्वीच

तेधील पाच राजांनी समुद्र गुप्ताचे मांडलिकत्व स्विकारले आणि खंडणी देण्याचे मान्य केले.

- १) क्षत्रपट :- जेसो जिल्ह्याचा प्रदेश
- २) काश्मिर :- हाका जवळील प्रदेश
- ३) लाक :- प्राचीन आसामचा भूप्रदेश
- ४) कार्कसूर :- हिमालयाचा पायथ्या
- ५) नेपाळ :- जयदेव

या पाच राजांची समुद्रगुप्ताचे सार्वभौमत्व स्विकारले.

४) पश्चिम भारतावर वर्चस्व :-

समुद्र गुप्ताने पश्चिम भारतावर मोहिम आणली. या मोहिमेत एकूण नऊ राजांनी समुद्र गुप्ताचे मांडलिकत्व स्विकारले आणि खंडणी देण्याचे कबूल केले ते पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) मालव :- राजस्थानचा अग्नेय भाग
- २) अर्जुनायन :- आग्रा आणि मथुराचा पश्चिम भागात येते.
- ३) यौधेय :- राजपुतांना
- ४) अभीर :- झाशी आणि भिलसाचा प्रदेश
- ५) मद्रक :- रावी आणि चिनाव नदी दरम्यानचा प्रदेश
- ६) प्रार्जून :- पश्चिमे कडील एक राज्य
- ७) सनकाणिक :- प्रार्जूनच्या शेजारचे राज्य
- ८) काक :- उत्तर प्रदेश
- ९) खारपारिक :- मध्य भारतातील प्रदेश

उपरोक्त नऊ राजांनी समुद्रगुप्ताचे मांडलिकत्व स्विकारले.

५) मांडलिक राजांविषयी धोरण :-

समुद्रगुप्ताच्या साम्राज्यामध्ये मांडलिक राजांची संख्या जास्त होती. त्यांच्याबाबतीत समुद्रगुप्ताने विशिष्ट धोरण अवलंबिले होती. त्याची वैशिष्ट्ये पुढील प्रमाणे आहेत.

- १) सर्वकारण :- मांडलिक राज्यांनी विविध प्रकारचे कर देणे.
- २) सम्यकरण :- समुद्र गुप्ताचा आदेशाचे पालन करणे.
- ३) प्रणाम :- समुद्र गुप्ता समोर नतमस्तक होणे.
- ४) आगमन :- विविध प्रसंगी सम्राटाच्या दरबारात उपस्थित राहणे

५) खंडणी / नजराणे :- समुद्रगुप्तास खंडणी किंवा नजराणे देणे.

६) समुद्र गुप्ताचे परराष्ट्र धोरण :-

१) कुशान / शक :- समुद्रगुप्ताचा काळात वायव्य भारतात आणि सौराष्ट्रात कुशान आणि शकांची राज्ये होती. या राजांनी समुद्रगुप्ताचे मोठेपण मान्य केले.

२) सिलोन :- सिलोनच्या राजाने उत्तर भारतात यात्रेकरुसाठी महाबोधी संघराम बांधला आणि समुद्रगुप्ताशी मैत्री निर्माण केली.

६) अश्वमेध यज्ञ :-

आर्यावर्तावरील लष्करी मोहिमा यशस्वी केल्यावर दिग्विजयाचे, विजयाचे प्रतिक म्हणून अश्वमेध यज्ञ केला. या यज्ञाची नाणी आजही उपलब्ध आहेत. नाण्याच्या एका बाजूला अश्वमेध पराक्रम आणि दुसऱ्या बाजूला यज्ञविधी आणि अशवाचे चित्र कोरले आहेत.

८) वैदिक धर्माचा आश्रयदाता आणि पुरस्कर्ता :-

पूर्वीचा गुप्त सम्राटाप्रमाणे समुद्रगुप्ताने वैदिक धर्माला राजाश्रय दिला होता. तो स्वतः विष्णू भक्त होता. विष्णूचे वाहन गरुड हे समुद्रगुप्ताने आपल्या साम्राज्याचे प्रतिक मानले होते. वैदिक धर्मातील देव, देवतांची नाणी समुद्रगुप्ताच्या काळात प्रचलित होती. वैष्णवपंथ भरभराटीस आला होता. इतर धर्मांच्या बाबतीत धर्मसहिष्णू धोरण स्विकारले होते.

९) विद्या आणि कलाप्रेमी सम्राट :-

समुद्रगुप्ताने अनेक विद्वानांना राजाश्रय दिला होता. समुद्रगुप्ताना स्वतः विद्वान आणि कलाप्रेमी सम्राट होता. तो स्वतः उत्तम विणावादन करीत असे. समुद्रगुप्ताने धनुर्धारी व विणावादन करणारे चित्र असलेली सुवर्ण नाणी प्रचलित केली.

चंद्रगुप्त द्वितीय/ विक्रमादित्य (इ.स. ३७५ ते इ.स. ४१५) :-

१) राज्याभिषेक :- समुद्रगुप्ताने आपल्या हयातीतच चंद्रगुप्त द्वितीय यास युवराज म्हणून नेमले होते. इ.स. ३७५ मध्ये चंद्रगुप्त द्वितीय हा गादीवर आला. इ.स. ३८० मध्ये त्याने स्वतःचा राज्यभिषेक केला.

२) साम्राज्य विस्तार :-

१) चंद्रगुप्त विक्रमादित्याचे वैवाहिक संबंध :- आपले साम्राज्य सुरक्षित राहावे आणि त्यात वाढ व्हावी या साठी चंद्रगुप्त द्वितीयने विशिष्ट वैवाहिक संबंध निर्माण केले. नागवंशीय राजकन्या कुबेरनागा हिच्याशी चंद्रगुप्त द्वितीयाने विवाह केला आपली कन्य प्रभावती गुप्त हिचा विवाह वाकाटक राजा रुद्रसेन द्वितीय यांच्याशी लावून दिला. कुंतल

देशाचा राजा काकुस्थवर्मन यांच्याशी वैवाहिक संबंध जोडून आपले साम्राज्य बळकट केले.

२) शक सत्तेचे उच्चाटन :- शकाच्या आक्रमणामुळे भारताची वायव्य सरहद्द अस्थिर राहिलेली होती. भारतावर सत्ता गाजवणाऱ्या शकांच्या विरुद्ध चंद्रगुप्त द्वितीयने व्यापक मोहिम आखली व विजय मिळवला. शक सत्तेचे कायमचे उच्चाटन चंद्रगुप्त द्वितीय याने केले. म्हणून इतिहासकार चंद्रगुप्त द्वितीयला घशकारीड असे म्हणतात.

३) कुशानांशी संघर्ष :- गांधार परिसरात कुशानाचे राज्य होते. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने कुशानाविरुद्ध मोहिम काढली आणि त्यांना भारताबाहेर हुसकावून लावले.

४) बंगालवर विजय :- शक आणि कुशानांन विरुद्ध मोहिमेत चंद्रगुप्त द्वितीय व्यस्त आहे हे पाहून बंगालच्या प्रांतपालाने बंड केले हे बंड चंद्रगुप्त द्वितीयने मोडून काढले.

५) वायव्य भारतावरील मोहिम :- हिंदू कुश पर्वता जवळ वाहिलीकांचे राज्य होते. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने वाहिलीकांविरुद्ध मोहिम आखली आणि त्याचा पराभव केला. वाहिलीकांनी चंद्रगुप्त द्वितीय याचे प्रभुत्व मान्य केले.

६) दक्षिणपथावर विजय :- समुद्रगुप्ताच्या काळांतील काही राजाने गुप्तांचे मांडलिकत्व स्वीकारले होत. त्यातील काही राजानी हे मांडलिकत्व त्यागले होते. चंद्रगुप्त द्वितीय याने मोहिम काढली आणि त्यांना पुन्हा मांडलिकत्व स्विकारण्यास भाग पाडले.

२) अश्वमेध यज्ञ :-

समुद्रगुप्ताप्रमाणेच चंद्रगुप्त द्वितीय याने विजय मिळवून साम्राज्यात भर टाकली आणि विजयाचे प्रतिक म्हणून अश्वमेध यज्ञ केला.

३) वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता, अभिमानी :-

समुद्रगुप्ताप्रमाणेच चंद्रगुप्त द्वितीय याने वैदिक धर्माचा पुरस्कार केला. त्याने अश्वमेध यज्ञ केला. लक्ष्मी आणि सरस्वती या वैदिक देवतांची प्रतिमा असलेली नाणी प्रचलित केली.

४) विद्या आणि कलेचा आश्रयदाता :-

चंद्रगुप्त द्वितीय यांच्या दरबारामध्ये नऊ विद्वान पंडीत होते. त्यांच्यासह चंद्रगुप्त द्वितीयच्या दरबाराला नवरत्न दरबार असे म्हणत असत.

१) कालिदास :- कवी, नाटककार

२) धन्वंतरी :- वैद्यकशास्त्रज्ञ

३) वररुची :- व्याकरणकार

५) खंडणी / नजराणे :- समुद्रगुप्तास खंडणी किंवा नजराणे देणे.

६) समुद्र गुप्ताचे परराष्ट्र धोरण :-

१) कुशान / शक :- समुद्रगुप्ताचा काळात वायव्य भारतात आणि सौराष्ट्रात कुशान आणि शकांची राज्ये होती. या राजांनी समुद्रगुप्ताचे मोठेपण मान्य केले.

२) सिलोन :- सिलोनच्या राजाने उत्तर भारतात यात्रेकरुसाठी महाबोधी संघराम बांधला आणि समुद्रगुप्ताशी मैत्री निर्माण केली.

६) अश्वमेध यज्ञ :-

आर्यावर्तावरील लष्करी मोहिमा यशस्वी केल्यावर दिग्विजयाचे, विजयाचे प्रतिक म्हणून अश्वमेध यज्ञ केला. या यज्ञाची नाणी आजही उपलब्ध आहेत. नाण्याच्या एका बाजूला अश्वमेध पराक्रम आणि दुसऱ्या बाजूला यज्ञविधी आणि अशवाचे चित्र कोरले आहेत.

८) वैदिक धर्माचा आश्रयदाता आणि पुरस्कर्ता :-

पूर्वाचा गुप्त सम्राटाप्रमाणे समुद्रगुप्ताने वैदिक धर्माला राजाश्रय दिला होता. तो स्वतः विष्णू भक्त होता. विष्णूचे वाहन गरुड हे समुद्रगुप्ताने आपल्या साम्राज्याचे प्रतिक मानले होते. वैदिक धर्मातील देव, देवतांची नाणी समुद्रगुप्ताच्या काळात प्रचलित होती. वैष्णवपंथ भरभराटीस आला होता. इतर धर्मांच्या बाबतीत धर्मसहिष्णू धोरण स्विकारले होते.

९) विद्या आणि कलाप्रेमी सम्राट :-

समुद्रगुप्ताने अनेक विद्वानांना राजाश्रय दिला होता. समुद्रगुप्ताना स्वतः विद्वान आणि कलाप्रेमी सम्राट होता. तो स्वतः उत्तम विणावादन करीत असे. समुद्रगुप्ताने धनुर्धारी व विणावादन करणारे चित्र असलेली सुवर्ण नाणी प्रचलित केली.

चंद्रगुप्त द्वितीय/ विक्रमादित्य (इ.स. ३७५ ते इ.स. ४१५) :-

१) राज्याभिषेक :- समुद्रगुप्ताने आपल्या हयातीतच चंद्रगुप्त द्वितीय यास युवराज म्हणून नेमले होते. इ.स. ३७५ मध्ये चंद्रगुप्त द्वितीय हा गादीवर आला. इ.स. ३८० मध्ये त्याने स्वतःचा राज्यभिषेक केला.

२) साम्राज्य विस्तार :-

१) चंद्रगुप्त विक्रमादित्याचे वैवाहिक संबंध :- आपले साम्राज्य सुरक्षित राहावे आणि त्यात वाढ व्हावी या साठी चंद्रगुप्त द्वितीयने विशिष्ट वैवाहिक संबंध निर्माण केले. नागवंशीय राजकन्या कुबेरनागा हिच्याशी चंद्रगुप्त द्वितीयाने विवाह केला आपली कन्य प्रभावती गुप्त हिचा विवाह वाकाटक राजा रुद्रसेन द्वितीय यांच्याशी लावून दिला. कुंतल

देशाचा राजा काकुस्थवर्मन यांच्याशी वैवाहिक संबंध जोडून आपले साम्राज्य बळकट केले.

२) शक सत्तेचे उच्चाटन :- शकाच्या आक्रमणांमूळे भारताची वायव्य सरहद्द अस्थिर राहिलेली होती. भारतावर सत्ता गाजवणाऱ्या शकांच्या विरुद्ध चंद्रगुप्त द्वितीयने व्यापक मोहिम आखली व विजय मिळवला. शक सत्तेचे कायमचे उच्चाटन चंद्रगुप्त द्वितीय याने केले. म्हणून इतिहासकार चंद्रगुप्त द्वितीयला घशकारीड असे म्हणतात.

३) कुशानांशी संघर्ष :- गांधार परिसरात कुशानाचे राज्य होते. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने कुशानाविरुद्ध मोहिम काढली आणि त्यांना भारताबाहेर हुसकावून लावले.

४) बंगालवर विजय :- शक आणि कुशानांन विरुद्ध मोहिमेत चंद्रगुप्त द्वितीय व्यस्त आहे हे पाहून बंगालच्या प्रांतपालाने बंड केले हे बंड चंद्रगुप्त द्वितीयने मोडून काढले.

५) वायव्य भारतावरील मोहिम :- हिंदू कुश पर्वता जवळ वाहिलीकांचे राज्य होते.. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने वाहिलीकांविरुद्ध मोहिम आखली आणि त्याचा पराभव केला. वाहिलीकांनी चंद्रगुप्त द्वितीय. याचे प्रभुत्व मान्य केले.

६) दक्षिणपथावर विजय :- समुद्रगुप्ताच्या काळांतील काही राजाने गुप्तांचे मांडलिकत्व स्विकारले होत. त्यातील काही राजानी हे मांडलिकत्व त्यागले होते. चंद्रगुप्त द्वितीय याने मोहिम काढली आणि त्यांना पुन्हा मांडलिकत्व स्विकारण्यास भाग पाडले.

२) अश्वमेध यज्ञ :-

समुद्रगुप्ताप्रमाणेच चंद्रगुप्त द्वितीय याने विजय मिळवून साम्राज्यात भर टाकली आणि विजयाचे प्रतिक म्हणून अश्वमेध यज्ञ केला.

३) वैदिक धर्माचा पुरस्कर्ता, अभिमानी :-

समुद्रगुप्ताप्रमाणेच चंद्रगुप्त द्वितीय याने वैदिक धर्माचा पुरस्कार केला. त्याने अश्वमेध यज्ञ केला. लक्ष्मी आणि सरस्वती या वैदिक देवतांची प्रतिमा असलेली नाणी प्रचलित केली.

४) विद्या आणि कलेचा आश्रयदाता :-

चंद्रगुप्त द्वितीय यांच्या दरबारामध्ये नऊ विद्वान पंडीत होते. त्यांच्यासह चंद्रगुप्त द्वितीयच्या दरबाराला नवरत्न दरबार असे म्हणत असत.

१) कालिदास :- कवी, नाटककार

२) धन्वंतरी :- वैद्यकशास्त्रज्ञ

३) वररुची :- व्याकरणकार

- ४) चराहभिहीर :- ज्योतिषशास्त्रज्ञ
- ५) अमरसिंह :- अमरकोषकार, साहित्यिक
- ६) क्षपणक :- मांत्रिक
- ७) शंकू :- शिल्पकार
- ८) विशाखा दत्त :- साहित्यिक
- ९) वेताळभट्ट :- मांत्रिक

उपरोक्त नऊ पंडीत चंद्रगुप्त विक्रमादित्य.त्याच्या दरबारात होते.

६) व्यापार आणि उद्योगांना चालना :-

चंद्रगुप्त विक्रमादित्य ह्याने व्यापाराला उत्तेजन दिले. पाटलीपुत्र ही आपली राजधानी काही काळ उज्जैन येथे नेली. पुढे उज्जैन ही उपराजधानी बनविली. यामुळे व्यापाराला चालना मिळाली. रेशमी कापड, तलम कापड, मसाल्याचे पदार्थ यांचा व्यापार प्रामुख्याने चालत असे. पाटलीपुत्र, आयोध्या या नगरी प्रमुख व्यापारी केंद्रे म्हणून उदयास आल्या होत्या. भडोच आणि सोपारा ही व्यापारी बंदरे प्रसिध्द होती.

गुप्त साम्राज्याचे प्रशासन :-

अ.)केंद्रीय प्रशासन -

१) सम्राट :- गुप्त साम्राज्यात सम्राट हा सर्वोच्च स्थानी होता.प्रजेचे संरक्षण करणे आंतीम न्यायदान करणे.युध्द प्रसंगी नेवृत्व करणे.कल्याणकारी कार्ये प्रत्यक्षात आणणे ही कार्ये सम्राटाला करावी लागत असत.

२) युवराज :- युवराज याला राज्य कारभारातमध्ये महत्वाचे स्थान होते.युवराज राज्यकार भारामध्ये सहभागी होत असे.युवराजांचीच नियुक्ती प्रांतपाल म्हणून होत असे.

३) मंत्रीपरिषद :- सम्राटाच्या राज्यकारभारात मदत करण्यासाठी मंत्री परिषद आस्तित्वात होती.गुणतत्तेनुसार मंत्र्यांची नियुक्ती केली जात असे.अमान्य,सचिव आणि मंत्री या नावाने मंत्रीमंडळ ओळखल्या जात असत.

१) महासेनापती :- लष्कराचा कारभार पाहणे

२) महासंधी :- परराष्ट्र व्यवहार पाहणे संबंध निर्माण करणे

३) महाभंडारधिकृत :- खजीनदार म्हणून कार्य करणे राजकोष या हिशोब ठेवणे

४) सर्वाध्यक्ष :- केंद्रीय कार्यालयाचा प्रमुख

1. Introduction

The first part of the document discusses the importance of maintaining accurate records and the role of the auditor in this process.

The second part of the document discusses the various methods used to collect and analyze data, including interviews, surveys, and focus groups.

The third part of the document discusses the results of the study and the implications for practice and policy.

The fourth part of the document discusses the limitations of the study and the need for further research in this area.

The fifth part of the document discusses the conclusions of the study and the recommendations for future research.

The sixth part of the document discusses the implications of the study for practice and policy.

The seventh part of the document discusses the limitations of the study and the need for further research in this area.

The eighth part of the document discusses the conclusions of the study and the recommendations for future research.

The ninth part of the document discusses the implications of the study for practice and policy.

The tenth part of the document discusses the limitations of the study and the need for further research in this area.

The eleventh part of the document discusses the conclusions of the study and the recommendations for future research.

The twelfth part of the document discusses the implications of the study for practice and policy.

उज्जैन, वल्लभी, कांची, आयोध्या, प्रयाग, नाशिक ही विद्येची केंद्रे म्हणून प्रसिद्ध झाली. वेद, वेदान्ते, शास्त्रे तत्त्वज्ञान, खगोलशास्त्र, तर्कशास्त्र इत्यदी विषय विकसित झाले. गुप्त सम्राटांनी संस्कृत भाषेला राजाश्रय दिला. यामुळे संस्कृत भाषेत उत्कृष्ट साहित्य निर्माण झाले.

२) **संस्कृत साहित्य :-** कालिदासाने घाकुंतलड, घालाविकाग्नीमित्रड, धविक्रमोवंशीयड, घमेघदूतड, घस्तुसंहारड, घघुवंशड, घकुमारसंभवड ही नाटके आणि काव्ये लिहिली. संस्कृत साहित्यातील उत्कृष्ट साहित्य म्हणून कालिदासाचे साहित्य उल्लेखनीय आहे. भास हा नाटकार गुप्त काळात होऊन गेला. त्याने घस्वप्नवासवदत्ताड आणि घचारुदत्तड ही नाटके लिहिली. विशाखादत्त या नाटककाराने घमुद्राराक्षसड आणि घदेवीचंद्रगुप्तमड ही नाटके लिहिली. भारवीचे घकर्तार्जुनीयड, भट्टीचे घरावणवधड ही काव्ये ही गुप्त काळात रचली गेली. भृतुर्हरीची घशृंगारशतकड, घवैराग्यशतकड आणि घनीतिशतकड ही काव्ये ही गुप्तकाळामध्ये निर्माण झाली. विष्णू शर्मा याने घचतंत्राच्या कथाड लिहिल्या. पुराणग्रंथांमध्ये गुप्त राजवंशाची माहिती लिहिण्यात आली. जातककथामधून गौतम बुद्धांच्या जीवनातील प्रसंगांचे वर्णन करण्यात आले आहे. अशा प्रकारे उत्कृष्ट साहित्य गुप्तकाळामध्ये निर्माण झाले.

३) **गणित शास्त्र :-** आर्यभट्ट हा गणितशास्त्रज्ञ गुप्त काळात होऊन गेला. शून्याची संकल्पना, क्षेत्रफळ, भूमिती इत्यादीची चर्चा आर्यभट्टाने घआर्यभट्टीयड या ग्रंथात केली आहे. तसेच खगोल शास्त्राची ही माहिती लिहिली आहे. घआर्यभट्टीयड ग्रंथात पृथ्वीची गती, सूर्यमंडळ, चंद्रग्रहण, या बाबीची चर्चा केली आहे.

४) **खगोलशास्त्र :-** वराहमिहिर या खगोलशास्त्रज्ञाने ज्योतीषशास्त्रावर आणि खगोलशास्त्रावर घचंसिंधांतकड आणि घलघूजातकड हे ग्रंथ लिहिले. ब्रम्हगुप्ताने गुरुत्वाकर्षणाचा सिंधान्त मांडला.

४) **वैद्यकशास्त्र :-** वाग्भट्टाने घअष्टांग-हृदयीड या ग्रंथात विविध रोगांची आणि औषधांची माहिती लिहिली. घचरकसंहिताड आणि घसुश्रूतसंहिताड याच काळात निर्माण झाल्या धन्वंतरी हा वैद्यकशास्त्रज्ञ याचा काळात होऊन गेला.

५) **रसायनशास्त्र :-** गुप्त काळात रसायनशास्त्राचा विकास झाला. दिल्ली जवळील मेहरौवली या ठिकाणी एक लोहस्तंभ उभारण्यात आला. आजही हा लोहस्तंभ जशाच्यातशा आवस्थेमध्ये आहे. यावरून तात्कालीन रसायण शास्त्राची माहिती मिळते.

६) स्थापत्यकला :- गुप्तकाळात स्थापत्य कलेचा विकास झाला. देवगडने दशावतार भविर भूभरा येथील शिव भविर ही स्थापत्यकलेची उत्कृष्ट उदाहरणे आहेत. स्थापत्यकलेमध्ये भालक्या विटा आणि घडीव दगड यांचा उपयोग केला जाऊ लागला.

७) धातूकला :- गुप्तकाळात धातूच्या मूर्ती तयार होऊ लागल्या कीचू , पितळ, लोखंड, चापासून मूर्ती तयार होऊ लागल्या . धातूच्या मूर्ती तयार करण्याची कला विकसित झाली.

८) मातीच्या मूर्ती :- गुप्तकाळात मातीच्या मूर्ती तयार होऊ लागल्या. सुलतानगंज येथील मातीची गौतम बुद्धांची मूर्ती या कलेचा उत्कृष्ट नमुना आहे. पटना येथील वस्तुसंग्रालयात गुप्तकालीन मातीच्या मूर्ती आजही पाहण्यास मिळतात.

९) शिल्पकला :- गुप्तकाळात दगडांना गुळगुळीत करून त्यातून मूर्ती तयार करीत असत. विष्णू, गौतम बुद्ध, यांची शिल्पे तयार झाली.

११) चित्रकला :- अजिंठा येथे गुप्तकालीन चित्रकला पाहण्यास मिळते. या चित्रकलेमध्ये देव, देवता, निसर्ग सौंदर्य , मानवी जीवनातील प्रसंग, धार्मिक प्रसंग हे प्रमुख विषय चित्रित केलेले आहेत. अजिंठा येथील धावलोकिशेखरड आणि उदयगामीड ही चित्रे गुप्त काळातच तयार झाली. उत्कृष्ट रंगकाम आणि टिकाऊगमा ही या चित्रांची वैशिष्ट्ये आहेत.

गुप्तकालीन आर्थिक प्रगती :-

गुप्तकाळात हा एकसंध साम्राज्य निर्माण झाले. त्यामुळे राजकीय स्वैर्य निर्माण झाले. आर्थिक प्रगती मोठ्या प्रमाणावर घडून आली. शेतीकडे विशेष लक्ष दिल्यामुळे आणि पाणी पुरवठ्याची व्यवस्था केल्यामुळे तसेच बी, बियाण्यांचे वाटप केल्यामुळे शेती व्यवसायाचा विकास झाला. माफक कर लावल्यामुळे शेतकरी वर्ग समाधानी होता. चंद्रगुप्त विक्रमादित्याने उद्योग आणि व्यापाराकडे विशेष लक्ष दिले. त्यामुळे व्यापारात वाढ झाली. मांडलिक राजांकडून खंडण्या आणि नजराणे मिळत असल्यामुळे आर्थिक सुबत्ता निर्माण झाली.

सूती, रेशमी आणि तलम कापड तयार करण्याचे उद्योग चालले चालत असत. शेतीची अवजारे तयार करणे , अलंकार तयार करणे, गृहउपयोगी वस्तू तयार करणे, कापड तयार करणे, शस्त्रास्त्रे तयार करणे हे व्यवसाय मोठ्या प्रमाणावर चालत असत. धातूकामही चालत असे. विणकर, सोनार, कुंभार आणि सुतार हे व्यवसायिक होते.

व्यापार :- गुप्तकाळात अंतर्गत व्यापार विकसित झालेला होता. शेती उत्पादने, गृहउपयोगी

भारतात वाकाटकांची बलाढ्य सत्ता उदयास आली. गुप्त साम्राज्याच्या शेवटच्या काळात स्थानेश्वरला वर्धन घराणे, वल्लभीला मैत्रक घराणे, माळव्याला वर्मन घराणे आणि कनौजला मौरवरी घराणे ही महात्वाकांक्षी राजघराणी उदयास आली. यातील पराक्रमी सम्राटांनी आपआपली साम्राज्ये निर्माण केली. परिणामी गुप्त साम्राजाचा ऱ्हास झाला.

३) आर्थिक दुरावस्था :- गुप्त साम्राज्यात प्रारंभीपासून असलेली आर्थिक सुबत्ता शेवटच्या काळात आस्तित्वात राहिली नाही. करवसूलीत घट, व्यापारात मंदी, मांडलिक राजांचे स्वातंत्र्य, खंडण्यातील घट यामुळे आर्थिक दुरावस्था निर्माण झाली. आर्थिक दुरावस्थेमुळे गुप्त साम्राज्याचा ऱ्हास घडून आला.

४) परकीयांची आक्रमणे :- गुप्त साम्राज्यात प्रारंभीच्या सम्राटांच्या लष्करी योगदानामुळे गुप्त सम्राटांचा सर्वत्र प्रचंड दरारा होता. परंतु शेवटच्या काळात दूर्बल वारसदारामुळे हा दरारा कमी झाला. याचा फायदा परकीय असलेल्या हूणांनी घेतला. हूणांनी गुप्त साम्राज्याच्या प्रदेशांवर हल्ले केले. गुप्त साम्राज्याचा प्रदेश जिंकून घेतला. या परकीय आक्रमणांमुळे गुप्त साम्राज्याचा ऱ्हास झाला.

५) साम्राज्याचा अति विस्तार :- गुप्त साम्राज्य हे जवळ-जवळ सर्व आर्यावर्तावर प्रस्थापित झाले होते. प्रारंभीच्या काळात सम्राटांचे प्रशासनावर असलेली नियंत्रण पुढील काळात कमी झाले. परिणामी गुप्त साम्राज्याचा ऱ्हास झाला.

६) मांडलिक राजांची स्वतंत्रवृत्ती :- गुप्त साम्राज्याच्या काळात मांडलिकत्व पत्करलेल्या सर्व राजघराण्यातील शासक पुढील काळात स्वतंत्रवृत्तीने वागू लागले. त्यांची स्वातंत्र्याची अकांक्षा ते पूर्ण करू लागले. परिणामी गुप्त साम्राजाचा ऱ्हास घडून आला असे म्हणता येते.

वाकाटक घराणे : (२५०-५५०)

प्रस्तावना :-

भारतीय इतिहासामध्ये विशेषतः दक्षिण भारतीय इतिहासामध्ये जी साम्राज्य निर्माण झाली. त्यामध्ये वाकाटकाचे साम्राज्य महत्वपूर्ण आहे. नर्मदा नदीपासून ते तुंगभद्रा नदीपर्यंत व अरबी समुद्रापासून ते बंगालच्या उपसागरापर्यंतच्या प्रदेशावर वाकाटकांनी आपले साम्राज्य निर्माण केले. राजकीय क्षेत्राबरोबरच, सांस्कृतिक क्षेत्रातही वाकाटकांनी बहुमोल असे योगदान दिले. वाकाटकांच्या काळात दक्षिण भारताची प्रगती झाली.

साधने :- सेतुबंध, दशकुमारचरित्र, पुराणग्रंथ तसेच अजिंठा येथील क्रमांक- १